

واکاوی مقالة في حفظ الأسنان و اللثة و إستصلاحها

نوشتة

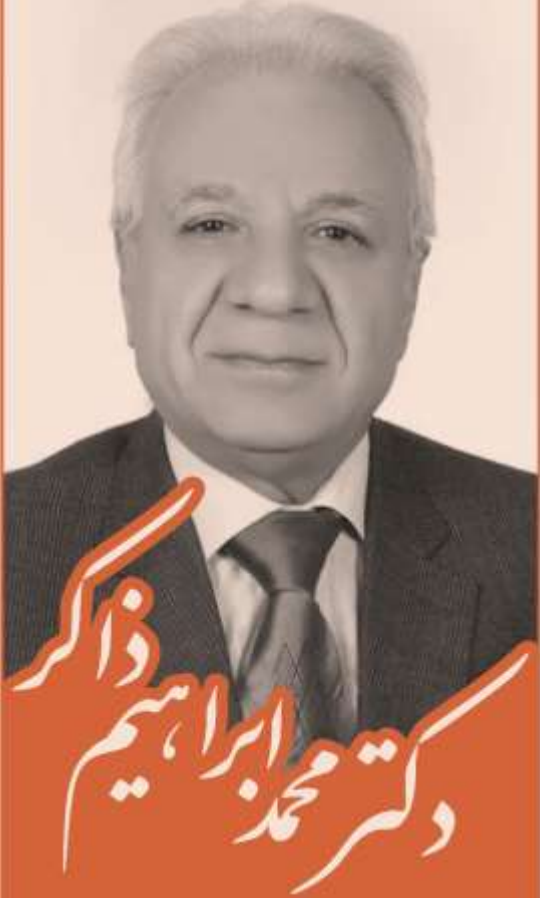
حنين فرزند اسحاق عبادی (۱۹۴ - ۲۰۲۴ق)

سایت دندانہ، سایت ذاکر، سایت منزوی

پژوهش و برگردان

دکتر محمد ابراهيم ذاکر

دندان پزشکی و پژوهشگر تاریخ پزشکی

- واكاوى مقالة في حفظ الأسنان و اللثة و إستصلاحها ١
- كتاب شناسى كتاب حنين ١
- پژوهش دكتور فؤاد ذاكرى ١
- بخش هاى مقالة في حفظ الأسنان و اللثة و استصلاحها ٢
- (١) بخش دانش دندان پزشکی پیشگیری و بهداشت دهان و دندان ها ٢
- (٢) بخش دارو درمانی ٣
- (٣) بخش جراحی و پزشکی دستی ٧
- تاریخچه نگارش رساله های دندان پزشکی ٩
- ١- كتاب في نبات الأسنان لأبقراط ١٠
- ٢- كتاب فيما يعرض للثة و الأسنان لفيلغريوس ١٠
- ٣- كتاب السواك و السنونات ١٠
- ٤- رساله في الصّرس ١١
- ٥- كتاب الحاوي في الطب في أمراض الأذن و الأنف و الأسنان ١١
- ٦- رساله في حكم السواك و أصله و كيفية استعماله و فوائده ١٢
- ٧- كتاب السواك و ما أشبه ذلك ١٢
- ٨- رساله مسواكيه ١٢
- ٩- تنوير العيون باستعمال السواك المسنون ١٣
- كتاب نامه ١٥
- نمايه كتاب و مقاله ١٥

ذاكر
دكتور محمد ابراهيم

واکاوی مقالة في حفظ الأسنان و اللثة و إستصلاحها

کتاب‌شناسی کتاب حنین

پژوهش دکتر فؤاد ذاکری

کتاب مقالة في حفظ الأسنان و اللثة و إستصلاحها^۱ دندان‌پزشکی پیشگیری حنین را می‌توان از نخستین کتاب‌های این دانش در آغاز شکوفایی تمدن و فرهنگ ایران زمین و جهان اسلام دانست که به زبان تازی و به وسیله اندیشمند ایرانی تبار و دانش‌آموخته دانشگاه گندی‌شاپور، سرآمد مترجمان و ریاست دارالحکمه در سده ۳ هـ / ۹ م به نگارش درآمد که هنوز در دسترس جهانیان قرار دارد.

دکتر فؤاد ذاکری با داشتن دانش دندان‌پزشکی و فراگیری تاریخ آن و سخنرانی‌های ارزشمند در زمینه تاریخ پزشکی جهان اسلام در انجمن میراث علمی سوریه، بهترین و برترین کسی بود که می‌توانست به خوبی این کتاب ارزشمند و کهن دندان‌پزشکی را پژوهش و تصحیح نماید و در دسترس اندیشمندان و پژوهشگران تاریخ دندان‌پزشکی و پزشکی بگذارد. کتاب یاد شده بستری را فراهم می‌سازد که دانشجویان رشته دندان‌پزشکی و پژوهشگران تاریخ علم، به ویژه تاریخ علوم پزشکی، آگاهی خود را از چگونگی پیشرفت دانش دندان‌پزشکی و مسیر فراز و فرود آن بالا ببرند.

^۱ دندان‌پزشکی حنین از مقالة في حفظ الأسنان، سیری در سه قرن دانش دندان‌پزشکی، پژوهش و گردآوری، محمدابراهیم ذاکر، مرکز تحقیقات اخلاق و تاریخ پزشکی دانشگاه شهید بهشتی، انجمن دندان‌پزشکان ایران، ۱۳۸۹ خ، برگه ۳۵ - ۶۸. سیری در سه قرن دانش دندان‌پزشکی ایران، انتشارات مرکز اخلاق و حقوق پزشکی دانشگاه شهید بهشتی با همکاری انجمن دندان‌پزشکی ایران به مناسبت پنجاهمین کنگره بین‌المللی دندان‌پزشکان ایران، اردیبهشت سال ۱۳۸۹ خ، برگه ۳۵ - ۶۸.

واکاوی مقالة في حفظ الأسنان و اللثة
و إستصلاحها

کتاب یادشده دربرگیرنده دانش دندان پزشکی پیشگیری، پایش بافت‌های سخت و نرم نگاه‌دارنده دندان‌ها [پریودنتیم] از هرگونه واردشدن آسیب به آن‌ها می‌باشد و از سوی دیگر دایره‌المعارف دانش دندان پزشکی پیشگیری سراسر جهان، دربرگیرنده ایران، یونان، مصر [پزشکان گروه اسکندرانی ساکن بندر اسکندریه مصر] و هند است.

بخش‌های مقاله في حفظ الأسنان و اللثة و استصلاحها

مقاله في حفظ الأسنان و اللثة و استصلاحها سه بخش دارد:

۱) بخش دانش دندان پزشکی پیشگیری و بهداشت دهان و دندان‌ها

هدف آن پایش دندان، لثه و بافت‌های نگاه‌دارنده دندان و پشتیبانی از آن‌ها و نگاه‌داری‌شان است که به پزشکی و دندان پزشکی پیشگیری و بهداشت شناخته می‌شود.

حنین آموزش‌ها و سفارش‌های بهداشتی بسیار پسندیده‌ای را به کسانی می‌دهد که دوست‌دار تندرستی دندان‌های خود هستند. این آموزش‌ها و سفارش‌ها خیلی از دانش دندان پزشکی نوین، دور نیست، مانند:

الف) پرهیز از رودل کردن و ناگواریدن [رودل کردن، تخمه، گوارش نارسا، هضم نشدن] خوراک در معده که زبانی بسیار گسترده دارد و واکنش آن بر روی دندان‌ها شتابان نمایان خواهد شد. او پنج راه جلوگیری از فاسد و تباه شدن خوراک را بازمی‌گوید، از جمله:

یکی از آن‌ها بالا آوردن (قئ) برای پاکسازی معده از خلط‌های گردآمده در آن است. او همانند پیشینیان پزشک خود، آن را یکی از پایه‌های بنیادین درمان به شمار می‌آورد و بر انجام آن پافشاری می‌کند، ولی دستور می‌دهد که بهره‌وری میانه‌گزين از آن داشته باشند، چون هدف تهی‌سازی بلغم در معده است؛

دوم به کاربردن داروهای دهانشویه‌ای، دندان‌شویه‌ای (سنون) و دهان‌گردان‌ها می‌باشد تا دندان‌ها را از زیان بالا آوردن دور سازد.

سوم خودداری از جویدن چیزهای چسبنده و شیرین، مانند: شیرینی ناطف [شیرینی باسلق ترکی از بادام و پسته]؛

چهارم خودداری از شکستن چیزهای سخت که آسیب به تاج و ریشه دندان می‌زند؛

پنجم خودداری از نوشیدن بی‌درنگ نوشیدنی سرد پس از گرم و زانسوی آن؛

واکاوی مقالة في حفظ الأسنان و اللثة
و استصلاحها

۲) بخش دارو درمانی

حنین این بخش را پس از گفتگوی بسنده دربارهٔ بیماری‌های دهان و دندان می‌آورد. او برای درمان هر کدام این بیماری‌ها، داروهای تکی و ترکیبی مناسب با درمان آن‌ها را پیشنهاد می‌دهد. حنین دربارهٔ داروهای دندان‌شویه‌ای و دهانشویه‌ای درمانی از یک سو و دهانشویه‌های نیروبخش دندان‌ها و پاکیزه نمودن، مسواک و دندان‌شویه‌ها به گستردگی سخن می‌گوید^۱. دندان‌شویه‌ها دو گونه دارند: خشک *Powder*؛ سرشتهٔ نمور *Paste*.

حنین چندین گونه دندان‌شویه را می‌شناساند:

الف) گروهی از دندان‌شویه‌ها، دارویی اند که برای فرونشاندن دردهای دهانی دندان‌ی و نیز برای درمان بیماری‌های لثه و دندان‌ها به کار می‌روند؛

ب) گروهی دیگر از دندان‌شویه‌ها برای پاکیزه ساختن دهان و دندان و خوشبو کردن آن و از میان بردن بوی بد دهان به کار برده می‌شود.

اگر دندان‌شویه دارویی ترکیبی باشد، هدف از ترکیبی بودن دارو از چندین داروی تکی گیاهی، کانی و جانوری با خاستگاه گوناگون، از میان بردن مزه یا بوی بد دارویی تکی است که در دارویی ترکیبی به کار برده شده؛ و یا برای افزایش یا کاهش نیروی دارویی تکی می‌باشد.

^۱ سنون: داروهای پاکیزه‌کننده، نیروبخش و درمان‌کنندهٔ بافت‌های دهان را به تازی سنون گویند. واژه‌شناسان دربارهٔ واژهٔ سنون در فرهنگ‌نامه‌ها گفته‌اند: سنون چیزی است که با مسواک زدن به کار می‌رود؛ یا ساییده، گرد و پودری است که بر روی دندان‌ها می‌مالند و دندان‌های با آن مالش داده و شستشو می‌دهند.

داود انطاکی گوید: سنون همانند شیاف است، آن را می‌سرشند و در سایه می‌گذارند تا خشک شود، ولی این سرشته ویژهٔ داروهای دهانی خواهد بود و کاربرد آن در جایی دیگر بسیار اندک است. واژه‌یابی سنون: ریشهٔ سنون از سنّ / دندان گرفته نشده است و آن وزن فعول است که فاعل می‌باشد و از فعل سنّ / تیز و درخشان کردن می‌آید. سنّ الأسنان / دندان‌ها را پاکیزه کرد؛ یا آن‌ها را با دندان‌شویه به‌سازی کرد؛ بنابراین، معنی سنون، ماده‌ای که با آن دندان‌ها تمیز می‌کنند؛ یا آن‌ها مالش می‌دهند (منجد).

گاهی کاربرد چند دارو برای آن است که به جهت نبود یک داروی تکی کاربردی، ناگزیر از بهره‌وری از چند داروی تکی می‌شوند تا بتوانند، نیروی برابر با آن داروی تکی را به دست آورند، پس بدین جهت است که حنین داروهای تکی به کار گرفته شده در ترکیب یک داروی دندان‌شویه‌ای را برمی‌شمرد و آن‌ها را تک‌به‌تک گزاره می‌کند و نیز هدف از کاربرد هر داروی دندان‌شویه را باز می‌گوید و با گزاره کردن بیماری‌های لثه‌ای و پریدنتیت و هرگونه آسیب‌دندانی، هدف از بهره‌وری از هر دندان‌شویه را برای درمان و رویارویی با هر کدام آن‌ها یاد می‌کند.

او دندان‌شویه جالینوس را باز می‌گوید که دندان‌ها را پاکسازی و درخشان می‌کند، لثه تحلیل رفته را بازسازی می‌نماید و استوار و پابرجا در کنار دندان نگاه می‌دارد، نموری (رطوبت) آن را از میان می‌برد و خون‌چکانی آن را بند می‌آورد. حنین از دندان‌شویه‌هایی یاد می‌کند که برای درمان دندان‌های جنبان به جهت پیری؛ یا ضرب‌دیدگی و نیز برای درمان زخم‌های پدید آمده در لثه و برای رویارویی با سرخی زیاد رنگ لثه و داغ‌شدگی و آماسیدن بسیار سودمند هستند. او داروهای تکی زیر و درشت، مانند دانه‌شن را در ترکیب دندان‌شویه‌ها از میان برنده بوی بد دهان، خوشبوکننده‌های دهان و از میان‌برندگان زردی و جرم‌نشسته بر سطح دندان، درخشنده و سپیدکردن دندان به کار می‌برد. خاستگاه داروهای تکی زداینده و درخشان‌کننده، بیشتر جانوری و کانی است.

او در این بخش نام بسیاری از داروهای تکی سوزانده شده را باز می‌گوید که خاکستر آن‌ها را در ترکیب دندان‌شویه‌ها به کار می‌برد. این داروهای تکی را با روش‌هایی ویژه می‌سوزانند (احراق) که جزو شیوه‌های داروسازی و فرمول‌های ساخت دارو در کتاب‌های داروشناسی کهن (الصیدنه) به شمار آمده و به گستردگی بازگو شده است، نمونه آن خاکستر شاخ گوزن؛ و یا شیشه سوزانده شده است که در ترکیب داروهای زداینده و پاک‌سازی‌کننده به کار می‌برند؛ و یا خاکستر نمک سوزانده شده را با عسل

درهم می‌آمیزند و درون گِل رُس^۱ (طین الحرّ) می‌نهند و آن گِل را درون تنور با آتش خموش می‌گذارند. خاکستر کاربردی میوه طرف^۲ در داروهای دندان‌شویه‌ای را نیز بدین گونه به دست می‌آورند^۳.

گوناگونی داروهای دهانشویه‌ای، دهان‌گردانی و دندان‌شویه‌ای در زمان حنین، اگر بیشتر از امروزه نباشد، کمتر نیست. بهرام قلانسی، بدرالدین سمرقندی (د: ۵۶۰ ق / ۱۱۶۵ م) پنج هدف را برای سوزاندن یک ماده در کتاب خود اقرابادین القلانسی برشمرده است: تندی و تیزی آن کاسته شود؛ یا جوهر فشرده آن سبک گردد؛ یا آماده‌ساییدن شود؛ یا بدی و پلشتی جوهر آن از میان برود^۴.

^۱ طین الحرّ (Tīn al ḥur) | (Potter's clay pure mud) (قاموس).

طین الحر شامل طین اندلسی و طین فارسی دانسته‌اند و مراد از او خاک خالص است. (تحفه، ۱۸۰)

طین الحرّ: فارسی خاک رُس نامند. ماهیت آن بعضی آن را شامل طین اندلسی و طین فارسی و بعضی خاکی که از سیراف می‌آورند دانسته‌اند و آن خاکی است رخو سبک خالص و بسیار سبز شبیه به ریحان و چون دود دهند آن را خوشبو و خوش طعم گردد و آن را می‌خورند کسانی که معتاد به گل خوردن‌اند زیرا که مضرت این کمتر از اطمینان دیگر است و بعضی گفته‌اند خاک خالص از آمیزش ریگ و رمل و اشیای غریبه است و بعضی از انواع طین قیمولیا و از اصناف طین الخراطین دانسته‌اند. (مخزن، ج ۳، ۳۴۰)

طین الحر همان طین قیمولیاست (اختیارات، ۲۸۸). گِل رس شسته‌شده با آب خیلی سرد، آرام‌کننده سوختگی به شمار می‌آید. (حاوی، ج ۱۳، ۱۲۴؛ چاپ بیروت، ۲۰۴۲؛ برگردان ذاکر، ج ۱۳، ۱۵۱)

^۲ طرفا: به پارسی درخت گز خوانند. چند گونه دارد. یک گونه آن میوه گزمارخ است و ثمره طرفا نیز گویند طبیعت آن سرد و خشک است. میوه آن بندآورنده قایض است. دهان‌شویه با آب پخته برگ، ریشه و ساقه وی با سرکه؛ یا با شراب برای درمان سپرز (طحال) و درد دندان سودمند است. رازی گوید: بخور سه نوبته آن بواسیر را خشک کند. شریف گوید: بخور آن در دهان کسی که زالو به حلق وی چسبیده است، زالو را براندازد و ثمره وی گزندگی رتیلا را نافع بود و دیسکوریدوس گوید بدل ثمره طرفا در داروی چشم، مازو (عفص) است. لاتین TAMARIS GALLICA؛ فرانسه TAMARISQUF؛ انگلیسی FRENCH TAMARISK (اختیارات، ۲۸۲)

^۳ جامع لمفردات الادویه، ج ۱، ۷۲، ۱۵۷؛ اقرابادین القلانسی، پژوهش زهیر بابا، ۳۰.

^۴ اقرابادین القلانسی، ۲۲.

حنین در کاربرد داروی گیاهی، توجهی ویژه به نیرو و کارایی بخش‌های گوناگون هر گیاه دارد، مانند: دانه، ریشه، شاخ و برگ، ساقه، غنچه، شکوفه، گل، میوه، افشرده و شیرابه. او بخش‌ها مورد نظرش را بدین گونه یاد می‌کند، مانند: میوه طرفا، ریشه هلیون، پوسته ریشه کبر، آب کدو، شیرابه و صمغ گردو، برگ توت^۱ و جز آن که نشان ریزینی علمی اوست.

حنین توجهی ویژه به بیماری‌های بافت‌های نرم و سخت دهان دارد، نشانه‌های هر کدام را به همراه پیامدهایشان و نیز تشخیص افتراقی میان هر یک را بازمی‌گوید، نمونه آن نشانه‌هایی از التهاب حاد لثه، ژنژیویت و پریودنتیت، مانند نفس بدبو، هالیتوزیس، مزه بد دهان، آبه لثه، خونریزی و درد لثه، تحلیل لثه بین دندان‌ها، احساس مزه فلز در دهان، تراوش بسیار زیاد بزاق، تب، دشوار قورت دادن و سخن گفتن است.

پدیده افزایش رویش دندان (*overeruption of teeth*) به هنگام کشیدن دندان مقابل؛ و یا کناری، آن هم به جهت پیری و یا ضرب‌دیدگی و نیز جنبان شدن دندان‌ها را بازمی‌گوید.

او درباره پدیده پوسیدگی دندان (*dental caries or cavities*) و چگونگی درمان آن سخن می‌گوید. او انگیزه پیدایش آن را گردآمدن نموری‌ها (رطوبات)؛ و یا فزونی‌ها (فضولات) می‌داند و باید برای رویارویی با آن، فزونی‌ها را از میان ببرند.

حنین عسل را ماده‌ای کارآمد و بسیار سودمند در درمان لثه و دندان به شمار می‌آورد.

شایسته است که بازگو شود حنین مسواک را ابزاری برای پاکسازی دهان و دندان می‌شمرد و شگفت‌انگیزتر آن است که بایسته می‌داند، دندان شویبه پودری و یا سرشته‌ای (معجون) را باید بر روی مسواک بگذارند و مسواک بزنند که روشی درست به جا برای رساندن داروی دندان شویبه به سراسر بخش‌های لثه و دندان‌ها می‌باشد.

^۱ توت، فرصاد: از تیره وردیه [گل سرخیان]، چند رنگ سپید، سرخ، زرد، سیاه، آبی و تیره و کدر دارد. برگش ترش مزه، سودمند برای فرونشاندن درد دندان است. (تذکره انطاکی، ۹۸؛ المعتمد فی الأدوية المفردة، ج ۱، ۵۳)

RUBUS FRUTICOSUS (L); - ROSACEAE -; F: RONCE, MURE SAUVAGE, MURIER DES HAIES, RONCE COMMUNE; E: BLACKBERRY, BRAMBLE, MULBERRY.

مسواک از چوب درخت اراک¹ *SALVADORA PERSICA* برمی‌گزینند که بهترین، سودمندترین گونه مسواک به شمار می‌آید.

(۳) بخش جراحی و پزشکی دستی

بخش جراحی و پزشکی دستی است که کاربرد ابزارهای داغ‌کننده و سوزاننده؛ و ابزارهای برنده و ساینده و سوراخ‌کننده و ابزارهای گذارنده دارو درون دندان و یا در سالکوس لثه است.

حنین به هنگام دارودرمانی توجهی ویژه به چگونگی کاربرد دارو برای یک دندان دارد. وی سفارش می‌کند پیش از گذاشتن دارو باید دندان‌های کناری آن و بافت‌های نرم پیرامونش را با گذاشتن موم جداسازی کرده تا دارو به بافت‌های سالم نرسد. مقوله‌ای است که می‌تواند قابل توجه دندان‌پزشکان دوره ما باشد که پیشینیان ما همانند دندان‌پزشکان نوین به گونه‌ای توجه ویژه به ایزولاسیون دندان در حال درمان داشتند و می‌تواند همانندی با بستن رابردم امروزین داشته باشد.

حنین در ادامه پژوهش خود، آشکارا سفارش کاربرد کمتر داروهای کرخت‌کننده و روان‌گردان را می‌دهد، مانند بنگ، تریاک، پوسته بیروح، چون در کاربرد موضعی آن‌ها، بیم آسیب‌رساندن به دندان از یک سو و از سوی دیگر سرریزیدن آن ماده به درون تن و رسیدن زیان فراوان به تن بیمار دیده می‌شود.

او در کاربرد داروهای تند و تیز، مانند حنظل، قثاء الحمار و خربق هشدار می‌دهد، چون داروهای آزاررسان و خراش‌دهنده بافت‌های درون شکمی‌اند.

حنین برخی از روش‌های درمانی نادرست و خرافه‌گونه، ناشناس و بیگانه و آن دسته از درمان‌هایی که بیمار از انجام آن بیزار و برایش ناخوشایند است و آزمون و بوتۀ آزمایش، سودمندی و کارایی آن‌ها را تأیید نکرده است، کنار می‌زند و ردّ می‌کند؛ مانند در دهان‌گرداندن شیر الاغ که برای فرونشاندن دردهای دندانی و استوار و پایدارسازی لثه به کار می‌رفته است. او آشکارا

¹ اراک: درختی است که قامت او درازست و سبز و خرم، بسیار برگ و بسیار شاخ. و چوب او سست باشد و از وی مسواک کنند. او را جهاص، چهار، عفس، حسر، غلیه، کباث و بربرگویند. از میوه او آن را که رسیده باشد و پخته شده، و آن چه نارسیده بود او را مرد گویند. (صیدنه ابوریحان،

می‌گوید من هرگز پیشگام پیاده کردن این گونه روش‌ها نیستم، چون نمی‌دانم با چه سازوکاری می‌تواند تأثیر درمانی داشته باشد.

او همانند پیشینیان و پزشکانی که پس از او تا سده نوزدهم آمدند انگیزه خوردگی، پوسیدگی و سوراخ شدن دندان را کرم دندان (TOOTH WORM) نمی‌داند، دست کم در برابر نام بردن آن خموشی می‌گزیند. یاد نکردن و به فراموشی سپردن آن به وسیله حنین، در زمانی که این تئوری بی‌پایه علمی و نادرست، ستونی بنیادین برای چگونگی پیدایش پوسیدگی‌های دندانی در کتاب‌های پزشکی و دندان‌پزشکی آن روزگار بوده است، چه انگیزه‌ای می‌تواند داشته باشد؟ ممکن است این تئوری برای او خشنودکننده نبوده است، از این‌رو، بدان بی‌توجهی کرده و پشت گوش انداخته است؛ یا برای آن انگیزه‌ای دیگر در نظر داشته که هنوز پایه‌های استواری برایش نیافته و آن را نیز نمی‌توانسته به عنوان یک تئوری یاد کند.

او در روشنگری اصطلاحات پزشکی و دندان‌پزشکی، بسیار توانمند است و با دانش بالای خود واژه‌شناسی و فرهنگ‌وری به‌گزاره کردن هر اصطلاح می‌پردازد. نمونه آن گزاره کردن بافت دندان است که آن را استخوان توپُر یاد می‌کند.

کتاب في حفظ الأسنان و اللثة و استصلاحها، به خوبی روشنگر چگونگی پیشرفت دانش دندان‌پزشکی در گذر تاریخ است و از هرگونه درمان‌های نادرست و خرافه به دور است؛ بلکه بر پایه علم و منطق آن روزگار و تشخیص افتراقی درست و مستندات و ملاحظات حسی راستین استوار و از هرگونه دوز، نیرنگ و دجالی فریب‌کاران به دور است. از این‌رو، دانش دندان‌پزشکی را در دو بخش پیشگیری همراه با نکات بهداشتی و درمان دنبال می‌کند و بیش از یک صد داروی گیاهی، کانی و جانوری و چندین داروی ترکیبی و چهارده گونه دندان‌شویه را برای هر دو بخش سفارش می‌دهد.

بسیاری از نکات بهداشتی و پیشگیری او با دانش نوین دندان‌پزشکی نیز هم‌سوئی دارد.

کتاب بازگوگر دانش دندان‌پزشکی یونان، ایران، هند و مصر باستان تا سده سوم هجری قمری (سده نهم قمری) است. چگونه آنان توانستند تندرستی دهان و بافت‌های نرم و سخت آن را نگاه دارند؟ پیشرفت این دانش چگونه دنبال شد؟ می‌توان بر پایه یافته‌های به دست آمده از این کتاب و نوشته‌های اندیشمندان دیگر هم‌روزگار حنین، پاسخ پرسش‌ها را بدین گونه بازگفت:

۱- پایه‌های تشخیصی ایشان درباره آسیب‌های دهانی و دندانی چه بوده است؟

پیشینیان بر این باور بودند که انگیزه پیدایش هرگونه زخم درون دهانی، سرریز شدن نموری‌ها (رطوبات) و فزونی‌ها (فضولات) به سوی دهان است، چون گردآمدن فزونی‌ها و نموری‌ها از گونه بلغم، صفرا، سودا و خون در دهان پدیدآورنده زخم‌ها و آماس‌های ویژه هر کدامشان خواهد بود. انگیزه پیدایش پوسیدگی‌های دندانی نیز همین فزونی‌های یاد شده‌اند و افزون بر آن جانوران (کرم) نیز فاکتوری بسیار مهم در رخ دادن این پوسیدگی‌ها بوده است. امروزه آن را گردآمدن گونه‌ای باکتری به نام «استرپتوکوک موتانس» (*S. Mutans*) می‌دانند که انگیزه بنیادین آغاز پوسیدگی دندان شناخته شده است. این باکتری در حالت عادی در دهان وجود دارد و بی‌خطر است، اما عدم رعایت بهداشت دهان و دندان باعث تغییر در فلور میکروبی دهان شده و منجر به تکثیر بیش از حد این باکتری و تجمع و تشکیل کلنی می‌شوند. این کلنی‌ها با چسبیدن به سطوح دندان پایه‌گذار پوسیدگی خواهند شد.

۲- ابزار و وسایل درمانی آنان چگونه بوده است؟

ابزارهای بسیار ساده و ابتدایی جهت سوراخ کردن دندان؛ ابزاری فاشکی برای گذاشتن دارو درون سوراخ دندان جهت کشتن و میراندن عصب و پُر کردن بخش گشاد شده دندان؛ ابزارهایی برای داغ‌گذاری درون پوسیدگی دندان جهت عصب‌کشی؛ نیشترهایی برای باز کردن سر آبه، بادکش‌گذاری به همراه نیشتر زدن رگ‌های سطحی (حجامت) و نیشتر زدن رگ‌های عمقی و خون‌گیری (فصد)؛ ابزارهایی برای کشیدن دندان.

۳- آیا این کتاب حنین (د: ۲۶۴ق) بستری برای پیشرفت این دانش نزد اندیشمندی، مانند رازی (د: ۳۱۳ق)، احمد تبری (ز: ۳۵۹ق)، زرتشتی اهوازی (ز: ۳۷۰ق)، ابن سینا (۳۷۰ - ۴۲۸ق) و زهراوی (ز: ۴۰۰ق) شد؟
من گمان دارم می‌توان با سنجش دیدگاه‌های این بزرگان درباره این دانش و با بررسی کتاب‌هایشان پیشرفت آن را ردیابی کرد.

تاریخچه نگارش رساله‌های دندان‌پزشکی

تاریخچه نگارش رساله‌های دندان‌پزشکی از دیرباز تا دارالفنون

واکاوی مقالة في حفظ الأسنان و اللثة
و إستصلاحها

نویسندگان کتاب‌ها و رساله‌های جداگانه در دانش دندان‌پزشکی که پیش‌قراول حنین بودند و کسانی که پس از او آمدند و اقدام به نوشتن چنین کتاب‌هایی کردند، بسیار اندک‌اند. شمار کتاب‌های ویژه دانش دندان‌پزشکی، از دوران باستان تا زمان دارالفنون به زبان عربی و پارسی که من توانستم آن‌ها ردیابی کنم در حدود هشت کتاب است، که برخی از آن‌ها در هیچ کتابخانه‌ای در سراسر جهان یافت نمی‌شوند. این کتاب‌ها به ترتیب تاریخ در زیر بازگو می‌شوند:

۱- کتاب فی نبات الأسنان لأبقراط

این کتاب نوشته بقرات (۴۶۰ - ۳۷۵ پ.م) است که درباره چگونگی رویش دندان‌ها گزارشی کامل دارد.

۲- کتاب فیما يعرض للثة و الأسنان لفيلغريوس

یا مقاله فیما يعرض للثة و الاسنان نوشته فیلغریوس؛ یا فیلاگریوس که گویا در سده چهارم میلادی می‌زیسته است. او نویسنده دومین کتاب دندان‌پزشکی است که نام آن کتابی درباره هرگونه بیماری و دردی که دندان و لثه را گرفتار می‌سازد. ابوالحسن حرانی ثابت فرزند ابراهیم (د: ۳۶۹ق / ۹۸۰م) از منداییان شهر حران آن را به عربی برگرداند^۱.

۳- کتاب السواک و السنونات

ابوزکریا یوحنا فرزند ماسویه (۱۶۰ - ۲۴۳ق / ۷۷۶ - ۸۵۷م) او در خانواده‌ای پزشک‌پرور و ترسآیین و سریانی‌زبان در گندی‌شاپور زاده شد و در آن جا بالید و بزرگ شد و در دانشگاه همین شهر، دانش پزشکی را فراگرفت، سپس به همراه پدرش ماسویه به بغداد آمد.

او یکی از فرستادگان مأمون عباسی (د: ۲۱۸ق) به بیزانس برای آوردن کتاب‌های یونانی به بغداد بود. هارون، مأمون و متوکل، او را مهتر پزشکان بغداد و آزمون‌گر دیگر پزشکان و پزشک ویژه خود در دربار کردند.

وی کتابی درباره بهداشت دهان و دندان با نام مسواک و داروهای دهانشویه نوشت که افسوس به جز در کتاب‌های تاریخ پزشکی، نسخه‌ای از آن در دسترس نیست^۲.

^۱ عیون، برگردان ذاکر، ج ۱، ۲۸۲.

^۲ عیون، برگردان ذاکر، ج ۱، ۴۵۴؛ فهرست ابن‌ندیم، ع، ۴۱۲.

۴- رساله فی الضرس

کتابچه‌ای درباره گندی و کرختی دندان‌ها نوشته قسطنطین فرزند لوقا بعلبکی سده سوم هجرت است. وی هم‌روزگار متوکل عباسی بوده است. او آن را برای اسقف اعظم بعلبک در بیست فصل نگاشت. کتاب یادشده در حال پژوهش و تحقیق و مقدمه‌نویسی است و در آینده‌ای نه چندان دور در دسترس پژوهشگران قرار خواهد گرفت.

۵- کتاب الحاوی فی الطب فی أمراض الأذن و الأنف و الأسنان

جلد سوم کتاب حاوی درباره بیماری‌های گوش و بینی و دندان نوشته ابوبکر محمد فرزند زکریای رازی (۲۵۱-۳۱۳ ق / ۸۶۵-۹۲۵ م) است. رازی در این دانشنامه سترگ و بسیار گسترده نویسی شده، دانش پزشکی ایران، یونان، مصر و هند باستان را تا روزگار خودش گردآوری کرد.

اینجانب، محمدابراهیم ذاکر، برگردان به پارسی همه مجلدهای بیست و پنج‌گانه کتاب حاوی فی الطب رازی را در بیست و سه جلد به تاریخ اردیبهشت سال ۱۳۹۵ پس از گذر یازده سده از درگذشت نویسنده اش به زبان مادری او به انجام رسانیدم که با هم‌بازی دانشگاه علوم پزشکی شهید بهشتی به چاپ رسید و در یادمانی به مناسبت سال رازی از سوی یونسکو در کتابخانه ملی ایران به تاریخ ۲۸ آذر ۱۳۹۵ در حضور پژوهشگران تاریخ علم و دانشجویان پزشکی کهن و سران قوم رونمایی شد^۱.

^۱ الحاوی فی الطب جزء الثالث فی أمراض الأذن و الأنف و الأسنان، بیماری‌های گوش، بینی و دندان، پژوهش از روی دست‌نوشته‌های کهن کتابخانه پهلوانی و اسکوریال، وزارت فرهنگ هندوستان، چاپخانه مجلس دایره‌المعارف عثمانی، حیدرآباد دکن هند، ۱۳۷۵ ق / ۱۹۵۵ م؛ پژوهش و برگردان محمدابراهیم ذاکر، مرکز تحقیقات طب سنتی و مفردات پزشکی دانشگاه علوم پزشکی شهید بهشتی، ۱۳۹۱ خ.

واکاوی مقاله في حفظ الأسنان و اللثة
و إستصلاحها

۱۲

۶- رساله في حكم السواك و أصله و كيفية استعماله و فوائده

کتاب رساله في حكم السواك و أصله و كيفية استعماله و فوائده^۱ نوشته نجیب‌الدین ابو‌حامد محمد فرزند علی فرزند عمر سمرقندی (ک: ۶۱۹ ق / ۱۲۲۲ م) و شامل پنج فصل است و درباره ویژگی‌های مسواک و چگونگی کاربرد آن و سودمندی‌های بهداشتی، فرهنگی، اجتماعی و دینی آن گفتگو می‌کند.

۷- کتاب السواك و ما أشبه ذلك

این کتاب درباره مسواک زدن و مسائل بهداشتی دیگری است.

کتاب السواك و ما أشبه ذلك یکی از نوشته‌های شیخ شهاب‌الدین ابوالقاسم عبدالرحمان فرزند اسماعیل ابوشامه (۵۹۹ - ۶۶۵ ق / ۱۲۰۲ - ۱۲۶۷ م) است. نزدیک به بیست حدیث از پیامبر (ص) در سودمندی مسواک زدن گرد آورده است. اصل نسخه در کتابخانه چستریتی به شماره ۳۳۰۷، به خط نسخ، رونویس کننده علی فرزند ایوب مقدسی، تاریخ ندارد. این نسخه را علی فرزند ایوب مقدسی در دمشق به تاریخ ۷۰۹ ق از روی نسخه‌ای که بر نگارنده خوانده شده، رونویسی کرده است. چهل و هشت برگه (۲۴۱ - ۲۸۹)، هر برگه هژده سطر دارد. نسخه عکسی آن به شماره ۱۱۲۱/۶ در کتابخانه مرعشی در قم نگاه‌داری می‌شود.^۲

۸- رساله مسواکيه

این کتاب شامل احادیث و روایات درباره مسواک زدن است که به فارسی نگاشته شده است. نسخه آن در کتابخانه آستان قدس رضوی، به شماره ۱۸۶۰۸ نگاه‌داری می‌شود.

¹ 1977 YAM-1 ,LOV-ECNEICS CIBARA FO YROTSIH EHT ROF LANRUOJ-.C .D ,NOTGNIHSAW-ENICIDEM FO YRARBIL LANOITAN EHT FO STPIRCSUNAM CIBARA -K .IMAS ,RENRAMAH.

^۲ فهرست عکسی مرعشی، ج ۳، ۲۵۴؛ فهرستگان نسخه‌های خطی ایران، فنخا، ج ۱۸، ۴۳۰.

دکتر محمد ابراهیم ذاکر

خامه آن نستعلیق است، رونویس‌کننده ندارد، ولی به تاریخ ۹۴۵ ق رونویسی شده است؛ ضمیمه نسخه شماره ۱۵۹۶ در یک مجموعه قرار دارد. جلد مقوا با قطع رقعی است.^۱

۹- تنویر العیون باستعمال السواک المسنون

کتاب تنویر العیون باستعمال السواک المسنون^۲ نوشته رمضان فرزند موسا عطیفی (د: ۱۰۹۵ ق / ۱۶۴۸ خ) کتاب درباره کاربرد مسواک، دهان‌شویه‌ها و دندان‌شویه‌ها است.

نویسنده گوید: گرنامه‌ای از من خواست تا برایش گزیده‌ای از دستورها و قوانین مسواک و سودمندی‌ها و نکات نغزگونه بهداشتی را در یک جا گرد آورم (فهرست فنخا).

^۱ فهرستگان نسخه‌های خطی ایران، فنخا، ج ۲۹، ۴۸۰.

^۲ سامی حمارنه، فهرس مخطوطات دارالکتب الظاهرية، ۴۰۷.

واکاوی مقالة في حفظ الأسنان و اللثة
و إستصلاحها

واکاوی مقالة في حفظ الأسنان و اللثة
و إستصلاحها

١٤

ذکر
دکتر محمد ابراهیم

کتابنامه

نمایه کتاب و مقاله

إحياء التذكرة في النباتات الطبية و المفردات العطارية، رمزي مفتاح، مكتبة مصطفى بابي حلبی، چاپ یکم، قاهره، ۱۳۷۲ ق / ۱۹۵۳ م.

إخبار العلماء بأخبار الحكماء، جمال الدين ابوالحسن على فرزند قاضی يوسف فرزند ابراهيم فرزند عبدالواحد شيباني قفطی (۵۶۳ - ۶۴۶ق)، چاپخانه سعاده، قاهره، ۱۳۲۶ ق؛ تاريخ الحكماء، برگردان پارسی آن در سال ۱۰۹۹ ق به دستور شاه سليمان صفوی انجام می گیرد، پژوهش بهین دارایی، تهران، ۱۳۴۷ خ.

اختیارات بدیعی، زين الدين على انصاری شیرازی فرزند حسين (۷۲۹ - ۸۰۶ق) به کوشش دکتر محمدتقی میر، چ تهران، ۱۳۷۱ خ.

أعلام قاموس الرجال لاشهر الرجال و النساء من العرب و المستعربين و المسشرقين، خيرالدين زرکلی (۱۸۹۳-۱۹۶۴م)، چاپ دوم، چاپخانه کوستاتسوماس و شرکا، ۱۳۷۳ ق / ۱۹۵۴ م.

أقربادین القلانسی، بدرالدين محمد فرزند بهرام قلانسی سمرقندی، پژوهش زهیر بابا، چاپخانه دانشگاه حلب، ۱۴۰۳ ق / ۱۹۸۳ م.

آثار حنین بن اسحق، عامر رشید سامرایی و عبدالحمید علوجی، چاپخانه دولتی، بغداد، ۱۹۷۴ م.

بحرالجمواهر في حل لغات السائر، هروی محمد فرزند يوسف، حکیم یوسفی (ز ۹۳۸ م)، چاپ سنگی تهران، ۱۲۸۸ ق؛ موسسه احیاء طب طبیعی، موسسه مطالعات تاریخ پزشکی طب اسلامی و مکمل، قم، ۱۳۸۷ خ.

تاریخ الحكماء، قفطی، جمال الدين ابوالحسن على فرزند يوسف شيباني (۵۴۸ - ۶۴۶ق) برگردان پارسی سده ۱۱ هـ، بی نام، به کوشش بهین دارایی، دانشگاه تهران، ۱۳۷۱ خ، (إخبار العلماء بأخبار الحكماء).

تاریخ نگارش های عربی، فواد سزگین، ج ۳، برگردان خانه کتاب، تهران، ۱۳۸۰ خ.

تاریخ الأدب العربي، کارل بروکلیمان، چاپ سوم، چاپخانه دارالمعارف (ج. م. ع)، ۱۹۸۳ م.

تاریخ الطب، شوکت موفق شطی، سفر سوم، چاپ یکم، چاپخانه دانشگاه دمشق، ۱۳۷۶ ق / ۱۹۵۷ م.

تاریخ حکماء الإسلام، پژوهش محمد کرد علی، مطبوعات مجمع اللغة العربية بدمشق، ۱۹۴۶م.

تحفة الأحباب في ماهية النبات و الأعشاب، پژوهش کولان و رینو باریس، ۱۹۳۴م.

تحفه حکیم مؤمن؛ یا تحفه المؤمنین، محمدمؤمن طبیب فرزند محمدزمان حسینی (د ۹۲۳ ق)، پیشگفتار دکتر نجم‌آبادی، چ تهران، ۱۳۳۸خ؛ (تحفه) + چاپ مرکز تحقیقات طب سنتی و مفردات پزشکی - پژوهش رحیمی و اردکانی و فرجامند، ۱۳۸۶خ (تحفه).

تذکره اولی الألباب و الجامع للعجب العجاب، داود فرزند عمر انطاکی، مكتبة الثقافية، بیروت؛ چاپخانه اظهريه، ۱۳۲۴ق؛ تفسیر کتاب دیاسقوریدس لابن البیطار، پژوهش ابراهیم فرزند مراد، دارالغرب الإسلامي، ۱۹۸۹م.

جامع لمفردات الأدوية و الأغذية، ابن بیطار عبدالله مالقی (د: ۶۴۶ق)، قاهره، ۱۲۹۱ق؛ دیگر: فرانکفورت به کوشش سزگین، ۱۹۹۶م؛ دیگر: دارالمدینة، بیروت د. ت. ← (جامع لمفردات)

جماهر في معرفة الجواهر، ابوریحان بیرونی (۳۶۱ - ۴۴۰ق)، مكتبة المتنبی، مكتبة الشاملة الحديثة، قاهره، مصر.

الحاوي في الطب جزء الثالث في أمراض الأذن و الأنف و الأسنان، بیماری‌های گوش، بینی و دندان، پژوهش از روی دست‌نوشته‌های کهن کتابخانه پهلوانی و اسکوریال، وزارت فرهنگ هندوستان، چاپخانه مجلس دایره‌المعارف عثمانی، حیدرآباد دکن هند، ۱۳۷۵ق / ۱۹۵۵م؛ پژوهش و برگردان محمد ابراهیم ذاکر، مرکز تحقیقات طب سنتی و مفردات پزشکی دانشگاه علوم پزشکی شهید بهشتی، ۱۳۹۱خ.

الحاوي في الطب جزء الثاني و العشرون، في الصيدله و في جدوال استنباط الأسماء و الأوزان و المکاييل، رازی، ابوبکر محمد فرزند زکریا (د: ۳۱۳ق / ۹۲۵م)، مجلس دایره‌المعارف، عثمانی، حیدرآباد، دکن، هند، ۱۳۹۰ق / ۱۹۷۱م، کتاب بیست و دوم، داروشناسی، جدول نام‌ها، وزن‌ها و پیمانانه‌ها، پژوهش و برگردان محمد ابراهیم ذاکر، مرکز تحقیقات طب سنتی و مفردات پزشکی دانشگاه علوم پزشکی شهید بهشتی، تهران، ۱۳۹۵خ.

الحاوي في الطب جزء الخامس في أمراض المرى و المعدة و ما يتعلق بذلك در باره بیماری‌های مرى و معده و آن چه وابسته به آن‌ها، کتاب از روی تنها نسخه شماره ۸۰۷ کتابخانه اسکوریال مادرید به سال ، وزارت فرهنگ هند، چاپخانه مجلس

دایره المعارف عثمانی، حیدرآباد، دکن، هند ۱۹۵۷ م / ۱۳۷۷ ق؛ پژوهش و برگردان محمدابراهیم ذاکر، مرکز تحقیقات طب سنتی و مفردات پزشکی دانشگاه علوم پزشکی شهید بهشتی آن را در سال ۱۳۹۰ خ.

الحاوي في الطب جزء السادس في الاستفراغات و التسمين و الهزال درباره شیوه‌های تهی سازی تن و چگونگی فربگی و لاغری سخن گفته است و از روی دو دست‌نوشته به شماره‌های ۸۰۷ و ۸۱۰ کتابخانه اسکوریال مادرید پژوهش شده است و با کمک وزارت فرهنگ دولت هند در سال ۱۳۷۷ ق / ۱۹۵۸ م در چاپخانه مجلس دایره المعارف عثمانی در حیدرآباد دکن هند به چاپ رسید. پژوهش و برگردان محمدابراهیم ذاکر، مرکز تحقیقات طب سنتی و مفردات پزشکی دانشگاه علوم پزشکی شهید بهشتی آن در سال ۱۳۹۱ خ؛

الحاوي في الطب، الجزء الأول، في أمراض الرأس، رازی، ابوبکر محمد فرزند زکریا (د: ۳۱۳ ق / ۹۲۵ م)، مجلس دایره المعارف، عثمانی، حیدرآباد، دکن، هند، ۱۳۷۴ ق / ۱۹۵۵ م، کتاب یکم، بیماری‌های سر، پژوهش و برگردان محمدابراهیم ذاکر، مرکز تحقیقات طب سنتی و مفردات پزشکی دانشگاه علوم پزشکی شهید بهشتی، تهران، ۱۳۹۳ خ. جماهر في معرفة الجواهر، ابوریحان بیرونی، عالم الکتب، بیروت د. ت؛

الحاوي في الطب، جزء الثالث عشر، في أمراض الرض و الفسخ الذي ينشق منه داخلاً و القروح في الأعضاء التناسل و المقعده و غيرها، رازی، ابوبکر محمد فرزند زکریا (د: ۳۱۳ ق / ۹۲۵ م)، مجلس دایره المعارف، عثمانی، حیدرآباد، دکن، هند، ۱۳۸۲ ق / ۱۹۶۲ م، عنوان کوفتگی، پارگی، زخم‌های دستگاه تناسلی و مقعد، پژوهش و برگردان محمدابراهیم ذاکر، مرکز تحقیقات طب سنتی و مفردات پزشکی دانشگاه علوم پزشکی شهید بهشتی، تهران، ۱۳۹۴ خ.

حنين بن اسحق، رائد الترجمة في العصر العباسي، محمد طريحي، نجف، ۱۹۷۴ م.

دندان پزشکی حنین از مقاله في حفظ الأسنان، سیری در سه قرن دانش دندان پزشکی، پژوهش و گردآوری، محمدابراهیم ذاکر، مرکز تحقیقات اخلاق و تاریخ پزشکی دانشگاه شهید بهشتی، انجمن دندان پزشکان ایران، ۱۳۸۹ خ، برگه ۳۵ - ۶۸.

سیری در سه قرن دانش دندان پزشکی ایران، انتشارات مرکز اخلاق و حقوق پزشکی دانشگاه شهید بهشتی با همکاری انجمن دندان پزشکی ایران به مناسبت پنجاهمین کنگره بین‌المللی دندان پزشکان ایران، اردیبهشت سال ۱۳۸۹ خ.

شرح أسماء العقار، موسا فرزند عبدالله قرطبی، پژوهش ماکس مایرهوف، قاهره، ۱۹۴۰ م.

الصيدنة، ابوريحان بيروني، پژوهش حكيم محمد سعيد، رانا اجسان الهى، كراتشى، موسسه ملى همدرد، هند، ۱۹۷۳م؛
صيدنه، بيروني، برگردان كاساني، پژوهش استاد ايرج افشار، مركز تحقيقات اخلاق و حقوق پزشكى وابسته به دانشگاه شهيد
بهشتي، ۱۳۸۷خ.

طبقات الأطباء و الحكماء، ابن جلجل، فؤاد سيد، چاپخانه معهد العلمي الفرنسي للآثار الشرقية، قاهره، ۱۹۵۵م؛ طبقات
الاطباء و الحكماء ابن جلجل اندلسي، سليمان فرزند حسان (ز ۳۷۷ق)، برگردان محمد كاظم امام، چ دانشگاه تهران، ۱۳۴۹خ.
الطبيخ، محمد بغدادى فرزند حسن فرزند كاتب، با كمك فخرالدين بارودى، بيروت، ۱۹۶۴م.
عشر مقالات في العين، حنين فرزند اسحق، پژوهش ماكس مايرهوف، انتشارات دارالمعارف للطباعة و النشر، سوسه،
تونس، ۱۹۸۹م.

عيون الأنباء في طبقات الأطباء، ابن أبي أصيبعة، پژوهش نزار رضا، دارالحياة، بيروت، ۱۹۶۵م؛ عيون الانباء في الطبقات
الاطباء، ابن ابى اصيبعه، موفق الدين احمد فرزند خليفه خزر جى ۶۰۰ - ۶۶۸ ق، برگردان محمد ابراهيم ذاکر، انجمن گياه
درمانى، انتشارات زعيم، تهران، ايران، ۱۳۹۳خ.

فردوس الحكمة في الطب، على فرزند سهل ربن طبرى (ز: ۲۳۶ق)، پژوهش محمد زبير صديقى، برلين، ۱۹۲۸م، چاپ
دوباره معهد تاريخ العلوم العربية الاسلامية، دانشگاه فرانكفورت، آلمان ۱۹۹۶م / ۱۴۱۶ق؛ پژوهش و برگردان محمد ابراهيم
ذاکر و علينقى منزوى، مركز تحقيقات طب سنتى و مفردات پزشكى دانشگاه علوم پزشكى شهيد بهشتى، ۱۳۹۱خ.

فرهنگ معين، محمد معين، تهران، ۱۳۶۲خ، چاپ پنجم. ← معين.

فهارس المخطوطات العربية في العالم، كوركيس عواد، انتشارات معهد المخطوطات العربية الكويت، ۱۴۰۵ق / ۱۹۸۴م؛

فهرس الكتب العربية الموجودة بالدار (دارالكتب المصرية) لغاية ۱۳۵۲ق / ۱۹۳۳م، دارالكتب المصرية، قاهره؛

فهرس المخطوطات العربية و الفارسية في المكتبة الشرقية، بانكى پور، كلكته، مخطوطات الطب العربية، ۱۹۱۰م؛

فهرس المخطوطات العربية، پول سباط، مطبعة الشرق، قاهرة، ۱۹۳۸م؛

فهرس المخطوطات المصورة في مكتبة معهد التراث العلمي العربي، قسم الفهرسة و التصنيف، چاپخانه دانشگاه حلب،

۱۹۸۰م؛

- فهرس المخطوطات المصورة لمعهد المخطوطات العربية التابع لجامعة الدول العربية، به كوشش فؤاد سيد، المعارف العامة و الفنون المتنوعة، قاهره، ۱۳۸۴ق / ۱۹۶۴م؛
- فهرس مخطوطات الأوقاف العامة في الموصل، سالم عبد الرزاق أحمد، مطبعة بغداد.
- فهرس مخطوطات الطب الإسلامي، باللغات العربية و التركية و الفارسية في مكتبات تركيا، به كوشش أكمل الدين إحسان أوغلي، ۱۴۴۰ق / ۱۹۸۴م.
- فهرس مخطوطات دارالكتب الظاهرية، (الطب و الصيدلة)، به كوشش صلاح محمد خيمي، مطبوعات مجمع اللغة العربية بدمشق، ۱۴۰۱ق / ۱۹۸۱م؛
- فهرس مخطوطات دارالكتب الظاهرية، الطب و الصيدلة، پژوهش سامی خلف حمارنه، مطبوعات مجمع اللغة العربية بدمشق، ۱۳۸۹ق / ۱۹۶۹م.
- فهرست ابن النديم، دارالمعرفة، بيروت، د. ت؛ فهرست يا فوز العلوم، ابوالفرج محمد فرزند اسحاق، ابن نديم (۲۹۷ - ۳۸۵ق) برگردان رضا تجدد، به كوشش مهين جهان بگلو، اميركبير، تهران، ۱۳۶۶خ.
- فهرست ابن نديم؛ يا فوز العلوم (نگارش: ۳۷۷ق)، ابوالفرج محمد فرزند اسحاق بغدادی وراق، ابن نديم (۲۹۷ - ۳۸۵ق /)، تصحيح گوستاو فلوگل اتریشی (۱۸۰۲ - ۱۸۷۰م)، لایپزیک، ۱۸۷۱ - ۱۸۷۲م؛ دیگر: چاپخانه رحمانی مصر، چاپ ۱۳۴۸ق؛ برگردان محمدرضا تجدد، تهران، بانک بازرگانی ایران، ۱۳۴۶خ؛ به كوشش و برگردان رضا تجدد، بانک بازرگانی ایران، تهران، ۱۳۴۶خ؛ دیگر: برگردان رضا تجدد، به كوشش مهين جهان بگلو، اميركبير، تهران، ۱۳۶۶خ. ← فهرست؛ يا نديم
- فهرست نسخه‌های عکسی کتابخانه عمومی حضرت آیه‌الله العظمی مرعشی نجفی، محمدعلی حائری، زیر نظر محمود مرعشی، انتشارات کتابخانه عمومی حضرت آیت‌الله العظمی مرعشی نجفی، قم - ایران، ۱۳۶۹ - ۱۳۷۲خ، ۳ جلد.
- فهرستگان نسخه‌های خطی ایران، چهل و پنج جلد، سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران، چاپ اول، تهران، به كوشش مصطفي دراييتي، ۱۳۹۰ - ۱۳۹۴خ، ج ۱۸ و ج ۲۹. ← فنخا
- قاموس القانون في الطب (معجم المصطلحات الطبية و الادوية المفردة المستعملة في القانون في الطب ابن سينا، فرهنگ لغات قانون ابن سينا، عربی انگلیسی، حکيم عبدالحميد، حکيم كبيرالدين، حکيم عبدالوهاب ظهوری، دکتر محمد

عبدالعزیز، حکیم فضل الرحمن، مؤسسه مطالعات تاریخ پزشکی، طب اسلامی و مکمل دانشگاه علوم پزشکی ایران، تهران، بازنگری ۱۹۹۸م.

قاموس المحيط، مجدالدین فیروزآبادی، چاپ دوم، چاپخانه المصریه، ۱۳۵۲ق / ۱۹۳۳م.

قانون في الطب، حسین فرزند عبدالله ابن سینا (۳۷۰ - ۴۲۸ق)، داراحیاء التراث العربی، بیروت - لبنان؛ برگردان عبدالرحمان شرفکندی (هه ژار)، انتشارات سروش، چاپ هشتم، تهران، ۱۳۸۵خ؛ قانون في الطب، ابن سینا- دارصادر، بیروت، د. ت؛ قانون في الطب لابن سینا، پژوهش ابراهیم شمس الدین، مؤسسه اعلمی، بیروت، لبنان، ۱۴۲۵ق / ۲۰۰۵م.

قرابادین الکبیر، محمدحسین عقیلی علوی خراسانی، چاپ محمودی، تهران، ۱۳۷۵ق. ← قرابادین.

مجلة تاریخ العلوم العربیة، معهد التراث العلمي العربي، دانشگاه حلب، سوریه، جلد یکم، شماره یکم، ايار/ می ۱۹۷۷م؛

مجلة طب الأسنان السوریة، سال هشتم، شماره چهار، ۱۹۷۲م.

مجلة مجمع اللغة العربیة بدمشق، جزو سوم جلد پنجاه و دوم، ۱۳۹۷ق / ۱۹۷۷م.

مخزن الأدوية، محمدحسین خان عقیلی علوی فرزند محمدهادی شیرازی، سده ۱۲هـ، تهران، ۱۳۷۱خ. ← (مخزن)؛ مفردات مخزن الادویه، عقیلی، پژوهش علی موحد ابطحی، قم، حبل المتین، ۱۴۲۲ق. ← (مخزن).

مخطوطات الطب و الصيدلة في المكتبات العامة بحلب، به کوشش سلمان قطايه، معهد التراث العلمي العربي، حلب، ۱۹۷۶م.

معتمد في الأدوية المفردة، يوسف فرزند عمر فرزند علي فرزند رسول غسانی ترکمانی، پژوهشگر محمود عمر دمیاطی، دارالکتاب العلمیة، ۱۴۲۱ق / ۲۰۰۰م.

معجم أسماء النبات، احمد عیسی، چاپ دوم، دار الرائد العربي، بیروت، ۱۴۰۱ق / ۱۹۸۱م.

معجم أسماء النباتات الواردة في تاج العروس للزبيدي، پژوهش محمود مصطفی دمیاطی، الدارالمصریة للتألیف و النشر، قاهره، ۱۹۶۵م.

معجم الأطباء، احمد عیسی، چاپ دوم، دار الرائد العربي، بیروت، ۱۴۰۲ق / ۱۹۸۲م؛

معجم الألفاظ الزراعیة (فرنسی- عربي)، به کوشش امیر مصطفی شهابی، چاپ دوم، چاپخانه مصر، ۱۹۵۷م.

- معجم الشهابي في مصطلحات العلوم الزراعية (انكليزي- عربي)، كتابخانه لبنان، چاپ دوم، ۱۹۸۲م.
- معجم الطبي الموحد (انكليزي- عربي- فرنسي)، گروهی پزشكان عرب زبان، مجلس وزارت بهداشت عربان، چاپ چهارم، دمشق، ۱۹۸۴م.
- معجم الوسيط، ابراهيم أنيس و همكاران، دارالمعارف، مصر، ۱۹۷۲م.
- مفاتيح العلوم، ابو عبدالله محمد فرزند احمد فرزند يوسف كاتب خوارزمي (ز: ۳۷۲ق)، قاهره، ۱۳۴۲ق؛ برگردان حسين خديو جم، مركز انتشارات علمي فرهنگي، چاپ دوم ۱۳۶۲خ.
- مفيد العلوم و مبيد الهموم، ابن الحشاء، پژوهش جورج كولان و ب. ج. رينو، مطبوعات معهد العلوم العربية، رباط، ۱۹۴۱م.
- مقالة في حفظ الأسنان و اللثة و إستصلاحها، حنين فرزند اسحاق عبادي (۱۹۴ - ۲۶۴ق)، پژوهش فؤاد ذاكري، دارالقلم عربي، حلب، ۱۴۱۷ق / ۱۹۹۶م؛ برگردان به پارسي، سيري در سه قرن دانش دندانپزشكي، پژوهش و گردآوری، محمد ابراهيم ذاکر، مركز تحقيقات اخلاق و تاريخ پزشکی دانشگاه شهيد بهشتي، انجمن دندانپزشکان ايران، ۱۳۸۹خ، برگه ۳۵ - ۶۸.
- مقدمه ابن خلدون، به كوشش محمد پروين گنابادي، ۱۳۳۷خ.
- منجد في اللغة و الأعلام، مطبعة الكاثوليكية، بيروت، چاپ سي و دوم، ۱۹۹۲م؛ C.D+.
- منصوري في الطب، محمد زكرياي رازی (۲۵۱ - ۳۱۳)، حازم بكری صديقي، معهد المخطوطات العربية، كويت، ۱۴۰۸ق / ۱۹۸۷م، پژوهش و برگردان محمد ابراهيم ذاکر، موزه تاريخ علوم پزشکی ايران، دانشگاه علوم پزشکی و خدمات درمانی تهران، ۱۳۸۷خ.
- منهل، (فرنسي- عربي)، به كوشش جبور عبدالنور، سهيل الدريس، دارالعلم للملايين، بيروت، چاپ پنجم، ۱۹۷۹م.
- مورد، قاموس (عربي- انكليزي)، دارالعلم للملايين، بيروت، ۱۹۹۲م.
- نهایة الأرب في فنون الأدب، شهاب الدين أحمد فرزند عبدالوهاب نویری، مطبعة دارالكتب المصرية، قاهره، ۱۳۵۶ق / ۱۹۳۷م.

واكاوى مقالة في حفظ الأسنان و اللثة و إستصلاحها، نوشتة حنين فرزند اسحاق عبادى (١٩٤ - ٢٦٤ق)، پژوهش و برگردان،
دکتر محمد ابراهيم ذاکر، سايت دندانہ، سايت ذاکر، سايت منزوى
هدية العارفين في أسماء المؤلفين و المصنفين، اسماعيل پاشا بغدادى، مطابع وكالة المعارف، استانبول، ١٩٥١م.